

Jalə İlyasova
Azərbaycan Dillər Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİ ƏSASINDA YARANAN İKT TERMİNLƏRİ

Açar sözlər: *termin, İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları, semantika, morfoloji üsul, kalka*

Keywords: *term, Information and Communication Technologies, semantics, morphological means, calque*

Ключевые слова: *термин, Информационно-коммуникационные технологии, семантика, морфологический способ, калька*

Terminologiya dilçiliyin durmadan inkişafda olan bir sahəsi, dilin lüğət tərkibinin daim yenilənən üslubi layıdır. Müxtəlif elm və fəaliyyət sahələrinin inkişafı terminologiyanın zənginləşməsinə təkan verir. “Termin elm və texnikanın, iqtisadiyyat və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində məntiqi cəhətdən dəqiq formalaşmış spesifik anlayışları ifadə edən, adlandıran, xüsusi funksiya daşıyan, definişiyaya malik söz və söz birləşməsidir” [6, s.18]. Elmi anlayışların yaradılması və mənimsənilməsi terminologiya ilə bilavasitə bağlıdır. Elmi-texniki tərəqqi və ictimai-siyasi dəyişikliklər nəticəsində yaranan yeni terminlərin dil qanunları çərçivəsində tətbiqi və təkmilləşdirilməsi, eləcə də dildəki terminlərin dəqiq işlədilməsi, aktual məsələlərdəndir. “Hər bir dildə termin yaratmanın iki bazası vardır. Bu mənbələrin (bazaların) birinin naqis cəhəti digərinin üstün cəhətidir və əksinə, birinin müsbət cəhəti başqasının çatışmayan cəhətidir. Əgər bir dilin terminoloji sistemini yaratmaq üçün yalnız lüğət fondundan istifadə edilsə, lüğət fondunda elmi anlayışları ifadə etmək üçün sözlər azlıq edər və ya tapılmaz, milli elm dünyası elmi standart səviyyəsindən aşağı düşər. Əgər standart-alınma-beynəlxalq terminlərdən istifadə edib ana dili materialına məhəl qoymasın, onda elmi dil elə ağırlaşar ki, başa düşmək çətin olar. Ona görə də hər iki bazadan düşüncəli şəkildə istifadə etmək lazımdır. Terminologiya yaratmaq, onu sistemləşdirmək elmi problemdir. Ona görə də o, dövlət səviyyəsində idarə edilir” [2, s.330]. Müasir dünyada inkişaf etməkdə olan sahələrdən biri də İKT (İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları) və bu sahə ilə bağlı olan terminlərdir.

Azərbaycan dilində İKT terminləri dilin bazası və alınma sözlər əsasında yaranır. Milli dil əsasında termin yaratma nə qədər mütərəqqi üsul olsa da, elmi anlayışları ifadə etmək üçün kifayət deyil. Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan və globallaşan dünyada ümumdünya əhatə dairəsinə malik olan informasiya texnologiyaları sahəsində bütün anlayışları milli dil vasitəsilə əhatə etmək qeyri-mümkündür. Digər tərəfdən, bütün anlayışların alınma terminlərlə ifadə olunması dili ağırlaşdırar və qeyri-anlaşıqlı edərdi. Nəticədə, bu və ya digər sahə ilə bağlı terminlərin hər iki mənbədən bəhrələnərək istifadə edilməsi daha faydalı olur.

Bu sahə yeni olsa da, müəyyən addımlar atılmış, 2014-cü ildə “İngiliscə-Azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti” (Tərtib edən: Rafiq Məmmədli), 2015-ci ildə “İnformasiya Texnologiyaları üzrə müasir terminlər lüğəti” (Səyyar Abdullayev, Südabə Abasova) və 2016-cı ildə “Proqram terminləri lüğəti” (Proqramçılar üçün lüğət) hazırlanmışdır. İKT terminləri üzrə araşdırmamızda bu lüğətlərdən istifadə olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahə ilə bağlı yeni anlayışların meydana gəlməsi bu lüğətlərin daim yenilənməsini tələb edir.

Terminlərin təksözlü, yadda qalan və diləyatımlı olması daha arzuolunandır. Azərbaycan dilində milli dil hesabına İKT terminləri semantik, morfoloji, sintaktik, kalka yolu ilə yaradılır. Bu üsulların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Semantik yolla terminyaratmada iki cəhət özünü göstərir: söz ilkin mənasını itirərək yeni məna qazanır, yaxud müxtəlif sahələrə aid olan terminlər eyni bir sözlə ifadə olunur. Məsələn, ümumişlək pəncərə sözü otağın interyerinin vacib elementidir. İKT termini kimi pəncərə monitorda proqramın əks olunduğu düzbucaqlı sahədir, hər bir proqram öz pəncərəsində yerinə yetirilir. Yaxud, siçan gəmirici heyvandır. Kompüter terminologiyasında isə bu söz Microsoft Windows-da əsas idarəedici vasitə kimi izah olunur. Müxtəlif elm və fəaliyyət sahələrinə aid olan bəzi terminlər İKT sahəsində fərqli mənada işlənir. Məsələn, ornament növü olan şəbəkə kompüter termini olaraq, internet resurslarının əhatə dairəsini bildirir, məsələn, lokal şəbəkə, qlobal şəbəkə, sosial şəbəkə. Bəzən bu terminlər əşya oxşarlığı əsasında ümumişlək sözlərdən yaranır. Məsələn, hörümçək torunu xatırladığı üçün ümumdünya internet şəbəkəsi dünya hörümçək toru adlanır. Yaxud silinmiş, istifadəyə yararsız faylların yığıldığı köməkçi proqram zibil qutusu adlanır. Semantik üsulda ən çox rast gəlinən cəhət sözün mənasının genişlənməsi sayəsində terminlərin yaranmasıdır. Məsələn, face – üz sözünün leksik mənasına görə insanın tanınmasını təmin edən və başın ön tərəfini əhatə edən orqandır. Bu sözün mənası məcaziləşmiş, yeni mənalar qazanmışdır: kitab üzü, üz qabığı. Üz – face sözü öz mənasını saxlamaqla yanaşı, mənasını genişləndirərək interface – görünüş, Facebook sosial şəbəkəsini bildirən terminin tərkib hissəsini təşkil edir. Sözlərin mənasının genişlənməsi hesabına terminyaratmanın mənfi cəhətləri də vardır. Belə ki, bu üsula yerində müraciət edilmədiyində çoxmənalılığa və məcaziləşməyə səbəb ola bilər ki, bu da terminlər üçün səciyyəvi deyil. Burada diqqət edilən məqam sözün semantik yükünün artaraq termin kimi işlənməsidir: “Semantik transformasiya ənənəvi olaraq reseptor dildə sözün semantikasının genişlənməsi və sıxılması kimi təyin edilmişdir. Sözün, terminin məna dəyişmələri mütəmadi bir prosesin nəticəsi kimi meydana çıxır. Bu prosesdə söz, termin məcaziləşir, əvvəlki ilkin mənalarından əsər-əlamət qalmır. Sözün məcaziləşməsi mətn daxilində digər sözlərlə əlaqəli şəkildə yaranıb meydana çıxır. Deməli, sözün dəqiq mənasını təkliddə, təcrid olunmuş halda deyil, məhz nitq şəraitində əlaqədar sözlər mühitində anlamaq və müəyyənləşdirmək mümkündür” [3, s.103].

Terminlərin semantik yolla yaranmasında məna köçürülməsi əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Məna köçürülməsi bir sıra cəhətlərə görə müəyyənləşir: bu zaman texniki cəhətdən, zahiri oxşarlığa və funksiyasına görə oxşarlıq əsas götür

rülür. Məsələn, yuxu rejimi tibb termini olaraq, yuxunu normallaşdırmaq üçün eyni vaxtda xəstənin yatmasını bildirirsə, kompüter termini olaraq, qurğunun uzun müddət aktivləşmədiyi halda qənaət rejiminə keçməsinə təmin edir. Yaxud zahiri bənzərliyinə görə budaq riyazi termin kimi bölmə əməlinə, informatika termini kimi qrafın iki nöqtəsini birləşdirən til mənasında işlədilir. Ünvan sözü funksiya-sına görə bir şəxsin yaşadığı və ya hər hansı obyektin yerləşdiyi yer, informatika-da – registrin, verilənlərin yaddaşdakı yerini müəyyən edən simvol və ya simvol-lar qrupunu ifadə edir.

Göründüyü kimi, semantik yolla İKT terminlərinin yaranması sözün ifadə etdiyi leksik mənadan əlavə yeni məna qazanması, mənasının genişlənməsi və se-mantik yükünün artması hesabına baş verir.

Bir sıra İKT terminləri morfoloji yolla yaranır. Məlum olduğu kimi, morfo-loji üsul söz yaradıcılığında ən məhsuldar üsuldur. Bu yolla həm milli dilin özünə məxsus, həm də alınma söz köklərinə milli və alınma şəkilçilərin artırılması hesa-bına yeni terminlər yaranır. Bu mənada, morfoloji yolla yaranan İKT terminlərini belə təsnif etmək olar: adlardan yaranan terminlər, feillərdən yaranan terminlər.

Adlardan $-lıq^4$, $-ça^2$, $-cıq^4$, $-çı^4$, $-lı^4$, $-akı^2$, $-daş$ şəkilçiləri vasitəsilə termin düzəltmək mümkündür. Azərbaycan dilində məhsuldar şəkilçilərdən biri olan $-lıq^4$ şəkilçisi ilə, əsasən, keyfiyyət və vəziyyət məzmunlu terminlər yaranır, məsələn, tarazlıq – balance, parlaqlıq – lights (ekran işığı), tutqunluq – blur (yayğınlıq, da-ğınqlıq), boşluq – margin (aralıq), altlıq – ped, başlıq – subtitle, tezlik – bitrate. Dilimizdə kiçiltmə mənası bildiren $-ça^2$, $-cıq^4$ şəkilçiləri müxtəlif sahələrə aid ter-minlər yarada bilir, məsələn, neştərcə (biologiya). Bu şəkilçi ilə İKT terminləri də yaranır, məsələn, dəftərcə – planchette, tarixçə – browsing history, qulaqcıq – headset. Azərbaycan dilində ən fəal şəkilçilərdən olub, sənət, peşə, məşğuliyyət mənası bildirməyə xidmət edən $-çı^4$ şəkilçisi termin yaradıcılığında o qədər də məhsuldar deyil. Bununla belə, bu şəkilçi vasitəsilə düzələn terminlərə təsadüf olu-nur, məsələn, bələdçi – browser, inzibatçı – manager, proqramçı – programmer, tə-minatçı – search engine, tərcüməçi – translator, istifadəçi – user. Adlara qoşularaq, sifət düzəldən $-lı^4$ şəkilçisi məhsuldar şəkilçilərdən olub keyfiyyət və mənsubluq bildirir. Bu şəkilçi vasitəsilə İKT termini də yaranır, məsələn, yerli – local. Milli mənşəli – daş şəkilçisi isimlərdən isim düzəldərək terminlərin yaranmasında iştirak edir, məsələn, yaddaş – memory. Yaddaş sözü müxtəlif söz birləşmələrinin tərkibin-də işlənərək yeni terminlərin yaranmasına xidmət edir, məsələn, yaddaş tutumu – storage area, tam yaddaş – total memory, cari yaddaş – used memory, veb yaddaş – web storage, keş yaddaş – cache memory, yaddaş doludur – disk full, yaddaş tutu-mu – disk map. $-akı^2$ şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində yan və çəp sözlərinə qoşu-laraq adlardan zərf düzəldən şəkilçi kimi hərəkətin vəziyyətini bildirir. Bu şəkilçi çəpəki – italic termininin yaranmasında iştirak edir.

Milli mənşəli şəkilçilər kimi alınma şəkilçilər də termin yaradıcılığında iştir-ak edir. Ərəb və fars mənşəli şəkilçilər dilimizdə daha çox qoşulduqları sözlərlə birlikdə dilimizə daxil olduğu üçün və texnoloji biliklərin qərbdən gəlməsi səbə-bindən bu proses, demək olar ki, minimum səviyyədədir. Bununla belə, bu şəkilçi-

lərə daxili, xarici, maili terminlərində rast gələ bilirik. Digər tərəfdən, informasiya texnologiyaları ilə bağlı olan terminlər daha çox Avropa mənşəli, bir qədər də konkretləşdirsək, ingilisdilli olur. Bu mənada, -a və -anti şəkilçiləri termin yaradıcılığında iştirak edir, məsələn, asimmetrik, antivirus.

İKT terminlərinin bir qismi feillərə -l⁴, -l⁴, -l⁴, -ma², -gəc, -id, -ı² şəkilçiləri artırmaqla düzəlir. -l⁴ şəkilçisi həm feillərə, həm də isim və sifətlərə artırılaraq keyfiyyət və xüsusiyyət bildirən yeni sözlər yaradır. Bu şəkilçi feillərə qoşularaq bəzi terminlərin yaranmasında iştirak edir: qapalı, bağlı – deactive, səslı – voice search, güclü – high; -l⁴ şəkilçisi feillərə artırılaraq peşə, sənət bildirən isimlər və əşyanın əsas xüsusiyyətlərindən birini üzə çıxaran sifətlər düzəltdiyindən yeni terminlər də yarada bilir, məsələn, ayırıcı – delimiter, hesablayıcı – calculator, göstərici – value, satıcı – vendor, daşıyıcı – carrier; -l⁴ qeyri-məhsuldar şəkilçi vasitəsilə qrammatik mənasına görə sifət olan terminlər yaranır, məsələn, basılı (düyməni basılı saxlamaq) – action for long press. Bəzi qeyri-məhsuldar şəkilçilər də termin yaradıcılığında iştirak edir, məsələn, -ma² şəkilçisi ilə gecikmə – delay, yükləmə – installation kimi feillərdən düzəlmiş terminlər yaranır; -gəc şəkilçisi vasitəsilə süzgəc – filter, -id şəkilçisi ilə keçid – link, -ı² şəkilçi ilə giriş – input, çıxış – exit, axtarış – find, -inə şəkilçi ilə çəpinə - landscape termin kimi fəal işlənən sözlər əmələ gəlir.

İKT terminlərinin bir qismi isə feil düzəldən şəkilçilərlə formalaşır: -laş², -lan², -l⁴, -la². -laş² şəkilçisi ilə, məsələn, razılaşmaq – accept, paylaş – share, kodlaşma – encode, arxivləşdirmək – compressing, sıxlaşdırılır – packing; -lan² şəkilçisi isim və sifətlərdən termin məzmunlu feillər yaranır, məsələn, işıqlandırma – contrast, bağlantı – add server, toplanır – collecting, tamamlanır – completing; -l⁴ şəkilçisi ilə hərəkət, iş və hal məzmunlu terminlər yaranır, məsələn, qoşulur – connecting, çevrilir (dəişdirilir, əvəz edilir) – converting, yaradılıb – created; -la² ən məhsuldar şəkilçilərdən olub termin yaradıcılığında da iştirak edir, məsələn, yüklə – install, kilidlə – lock, işarələ – mark, dəstəkləmək – support.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzən hətta bir neçə leksik şəkilçinin iştirak etdiyi terminlərə də rast gəlmək mümkündür, məsələn, proqramlaşdırma, aktivləşdirmə, arxivləşdirmə, sinxronlaşdırma, birləşdirici və s.

Sintaktik üsul söz yaradıcılığında istifadə olunan üsullardan olsa da, semantik və morfoloji üsula nisbətən az məhsuldardır. S.Cəfərov bunun səbəbini belə izah edir: “Bunun əsas səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, dilimizdə çoxhecalı sözlərin işlədilməsi onun ruhuna, təbiətinə uyğun deyildir. İkinci səbəbi ondan ibarətdir ki, müasir dövrümüzdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi o qədər inkişaf etmiş və o qədər geniş yayılmışdır ki, artıq sintaktik-analitik yolla yeni sözlərin yaradılmasına o qədər də ehtiyac qalmamışdır” [4, s.170]. Lakin yeni yaranan terminlər, xüsusilə, İKT terminləri özündə iki və daha artıq məfhumu birləşdirdiyindən terminlər daha çox çoxkomponentli olur. Məlum olduğu kimi, sintaktik üsul iki və daha artıq sözün birləşərək bir məfhum yaratmasını ifadə edir. E.Yəhyayeva sintaktik üsulla termin yaradıcılığında başqa vasitələrin də mümkünlüyünü qeyd edir: “Bəzi terminlər mürəkkəb sözlərlə ifadə oluna bildiyi halda, bir

qisim terminlər söz birləşmələri, hətta cümlələr şəklində ifadə olunur. İnformasiya texnologiyaları sahəsində istifadə olunan terminlərin universallığı və bir nominativ vahiddə bir neçə keyfiyyəti ifadə etmək məcburiyyəti söz birləşmələrindən istifadəni qaçılmaz edir. Beləliklə, sintaktik yolla yaranmış kompüter terminlərini üç növə ayırmaq olar: mürəkkəb sözlər, söz birləşmələri və cümlə” [7, s.120].

İKT terminlərinin bir qismi müxtəlif mənəli, yaxın mənəli və əks mənəli sözlərin müəyyən sintaktik əlaqə əsasında birləşməsindən və eyni sözün təkrarından yaranır. Bu terminlər iki Azərbaycan mənşəli sözün, bir alınma və bir milli mənşəli sözün, iki alınma sözün birləşməsindən yarana bilər, məsələn, qısayol-shorcut, səsyazma – recording, videokamera – videocamera və s. Bəzi terminlərin komponentləri düzəltmə sözdən də ibarət ola bilər, məsələn, ekranqoruyucu – screen saver, səstənzimləyici – equaliser. Mürəkkəb sözlər ismi və feili birləşmələr əsasında yarana bilər, məsələn, idarəetmə – control, səsucaldan – speaker.

Söz birləşmələri İKT terminlərinin yaranmasında fəal iştirak edir. Hətta mürəkkəb söz şəklində olan terminlərin bir çoxu söz birləşmələri əsasında yaranır. İKT terminlərinin bir qismi ismi və feili söz birləşmələrindən ibarət olur, məsələn, I növ təyini söz birləşməsi: müvəqqəti qovluq – temporary directory, boş yaddaş – free memory, ana səhifə – home, II növ təyini söz birləşməsi: proqram təminatı – software, sistem proqramları – system apps, proqram səhvi – input error, qısayol düymələri – key shortcuts; III növ təyini söz birləşmələri: məsələn, arxa fonun rəngi – background color, qurğunun analizi – benchmark; feili birləşmələr: şəkli burmaq – twist, avtomatik saxlama – auto save, mükəmməl cilalamaq – edge detection, quraşdırmadan çıxmaq – exit setup və s.

İnformasiya texnologiyaları lüğətlərində cümlələrə də təsadüf olunur. Bu, həmin sahədə cümlələrin əməliyyat əmrləri ilə eyniləşməsindən irəli gələ bilər. Təsadüfi deyil ki, bu cümlələrin çoxu əmr cümləsi şəklindədir, məsələn, yuxarı çıx – navigate up, qovluq yarat – new folder, kəs – crop, yapışdır – edit options, çıxar – eject, düzəliş et – edit server. Bununla belə, nəqli cümlə şəklində ifadə olunan əmrlərə də rast gəlmək mümkündür, məsələn, Yaddaş çatışmır – not enough memory, Bu adda fayl artıq mövcuddur – File already exists, Fayl artıq dəyişdirilib – File was modified. Terminlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri cümlə şəklində olan bu əmrləri termin kimi qəbul etməyə imkan verməsə də, onlar lüğətlərdə, qurğu və cihazlarda işlənməkdədir.

Dilin daxili imkanları hesabına İKT terminlərinin yaranmasında kalka üsulunun da rolu böyükdür. İnformasiya texnologiyaları yeni sahə olduğu üçün bütün terminlərin milli dillərə uyğunlaşdırılması mümkün olmur. Bəzən hərfi tərcümə kifayət qədər uğurlu alınmasa da, kalka üsulundan istifadə etmək məcburiyyəti yaranır. Dilimizdə bu yolla xeyli termin yaranmışdır, məsələn, yaddaş kartı – memory card, home page – ana səhifə, avtomatik saxlama-auto save, Bee algorithm – Arı alqoritmi termini də kalka yolu ilə yaranmışdır [1, s.10].

Cəmiyyətdə və fəaliyyət sahələrində İKT-nin artan rolu bu sahəyə aid olan terminlərin daha diləyatımlı və anlaşıqlı olmasını tələb edir. Bununla belə, sürətli

inkişaf tempi milli dil hesabına yaranan terminlərin geniş əhatə dairəsinə malik olmasına mane olur.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev S., Abasova S. İnformasiya Texnologiyaları üzrə müasir terminlər. Bakı, 2015, 48 s.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2008, 621 s.
3. Budaqova Z.İ., Hacıyev T.İ. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992, 190 s.
4. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, 2007, 192 səh.
5. İngiliscə-Azərbaycanca izahlı kompüter terminləri lüğəti (birinci nəşr) Tərtib edən: Rafiq Məmmədli. Bakı: "Kitab klubu", 2014, 466 s.
6. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, "Elm", 2011, 380 s.
7. Yəhyayeva E. Azərbaycan dilində kompüter terminlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri / Sosial bilimler alanında akademik araşdırmalar. Ankara, 2021, s.105-128.

Summary

ICT Terms Created on the basis of Azerbaijani Language

The article considers the conditions of term creation in the developing field of information and communication technologies. ICT terminology consists of terms created on the basis of internal language resources and borrowed words. The terms created due to the internal resources are formed through semantic, morphological, syntactic methods as well as calque. Using semantic based approach terms are formed as a result of semantic change. New terms are formed from nouns and verbs by means of morphological method. Using the syntactic method terms are formed from combining similar, opposite words, compound words formed by repeating the same words, noun and verb combinations. Sometimes, command sentences are also accepted as terms. The calque method is also used in the creation of ICT terms.

Резюме

Термины ИКТ созданные на основе азербайджанского языка

В статье исследуются условия создания терминов развивающейся области информационно-коммуникационных технологий. Терминология ИКТ состоит из терминов, созданных на основе внутренних возможностей языка и взятых из других языков. Термины, созданные благодаря внутренним возможностям языка, образуются с помощью семантического, морфологического, синтаксического способов, а также методом кальки. В семантическом смысле термины образуются в результате обретения словом нового значения. С помощью морфологического метода новые термины образуются из существительных и глаголов. Синтаксическим методом термины образуются путем объединения похожих, противоположных слов, составных слов, образованных повторением одних и тех же слов, комбинаций существительных и глаголов. Иногда команды в форме предложений также принимаются как термины. Метод кальки также используется при создании терминов ИКТ.

Rəyçi: dos.A.Cəfərov